

RAMIZA IBRAHIMOVIĆ

(Sarajevo)

STRUKTURA VOJNIČKE KLASE U XV I POČETKOM XVI VIJEKA S POSEBNIM OSVRTOM NA ŠIRENJE ISLAMA U BOSNI

Osmanlije su u Bosnu došli sa potpuno izgrađenim društveno-političkim i ekonomskim uređenjem koje se u jugoslavenskoj historiografiji obično naziva timarsko-spahijskim sistemom. Dok su stariji historičari (Truhelka, npr.¹) porijeklo ovog lenskog sistema vezivali za Perziju čijim su se osvajanjem Arapi i upoznali s njim, danas historičari tvrde, bolje rečeno, pretpostavljaju da je osnova ovog sistema u sistemu tzv. iktāa u arapskoj državi koji, prenesen u perzijski jezik, dobija naziv "timar" i kao takav se prenosi u turski prostor i jezik.

Izgradnja osmanskog timarsko-spahijskog sistema kod nas biće uslovljena i historijskim kontekstom osmanskih osvajanja na Balkanu. Vojni kontakt Osmanlija sa Bosnom obično se veže za 1384. godinu, odnosno, za provalu Osmanlija pod Timurtaš-pašom u prostore bosanske države i za 1388. godinu i bitku vođenu kod Bileće u kojoj su Osmanlije poražene. Nakon bitke na Kosovu sve su češći upadi Osmanlija na teritorij bosanske države koja je bila u vrlo dezolantnim prilikama zbog nesloge koja je vladala među bosanskom vlastelom, a naročito zbog drastičnog opadanja moći bosanskog kralja koji je u suštini samo nominalno nosio vladarsku titulu, jer su ostali plemići bili gotovo samostalni. Ipak, bez obzira na to što je integrativna moć kralja bila opala, svi bosanski velikaši su i dalje bar nominalno prihvatili i kralja i bosanski Sabor, kojim je kralj predsjedavao, kao najvišu vlast u zemlji. Zbog takvih prilika u Bosni, a i narušene ravnoteže u konfesionalnom pogledu, Osmanlijama nije bilo teško da provaljuju u Bosnu i da je razaraju, pripremajući njen definitivni pad. Čak je potvrđeno da su neki od velikaša ili bosanske vlastele, kao što su Pavlovići, Kovačevići, a naročito Kosače, pozivale Osmanlije da im pomognu da se što više osamostale i prošire svoje feudalne teritorije prihvatajući vazalni odnos prema Osmanlijama naročito u vrijeme kad su evropske zemlje, na čelu s papom, pokušavale da Bosnu preko bosanskog kralja podvrgnu pod svoj uticaj, a papa da privoli bosanske kraljeve da istrijebe ili prevedu u katoličanstvo pripadnike bosanske crkve.² Tvrdi se da je i narod bio zainteresovan za dolazak Osmanlija.³

1. Truhelka Ć., *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni*, separadni otisak iz *GZM u BiH*, Sarajevo, 1915, str.32;

2. Šabanović H., *Bosanski pašaluk*, Sarajevo, 1982, str.27;

3. Filipović Ned., *Pogled na bosanski feudalizam*, Godišnjak ID IV (1952), str. 76;

Posljedica takvog stanja je prodor Osmanlija početkom četvrte decenije XV vijeka u Bosnu sve do Visokog, a od 1448. godine oni su se tu definitivno učvrstili sa sjedištem u Vrhbosni, odnosno, današnjem Sarajevu. Čak su tu uspostavili sjedište posebne vojno-upravne jedinice, tzv. krajišta, na čijem je čelu bio Isabeg Ishaković. Na području koje je zahvatalo to krajište, a to je od Skoplja do Sarajeva, kao uostalom i cijelom Carstvu u to vrijeme, najznačajniju ulogu u održavanju osmanske vlasti odigrali su tzv. gulami, carski ili namjesnički. Upravo u tom periodu, kad još uvijek nema nikakvih ustaljenih osmanskih vjerskih i pravnih institucija, niti masovnog širenja islama, moglo bi se reći da u osmanskom vojničkom poretku vlada sistem gulama. Gulami predstavljaju onaj krug ljudi koji su na bilo koji način pali u ropstvo, primili islam i, uključeni u vojnički sistem kao oslobođeni robovi svojih gospodara, vjerno im služili i revnosno obavljali svoju dužnost, za što su nagrađivani većim timarima, tako da oni, dolazeći u Bosnu, već uživaju krupne timare i zeamete. To je najočitiije u zbirnom popisu krajišta Isabega Ishakovića iz 1455. godine, gdje 54% timarnika nosi uz ime naznaku "gulam" ili "hizmečar", a visina iznosa timara se kreće do 27.276 akči. Nedim Filipović pojavu ogromnog broja gulama u prvim godinama osmanskih osvajanja objašnjava opasnošću koju su nosili postignuti uspjesi Osmanlija na Balkanu.⁴ Naime, širenje Osmanskog Carstva slabilo je snagu osmanske vojničke klase zbog ogromnih osvojenih područja a i nepostojanja brojčane razmjere vojnika, te su gulami i hizmečari bili izvrsno sredstvo da se među balkanskim narodom stvore čvrsta uporišta osmanske vlasti time što su oni prevođeni u krupne i odane feudalce i nosioce vlasti u osvojenim područjima. Međutim, već u bosanskom defteru iz 1468. godine susrećemo samo 14 timara naslovljenih na gulame, što znači da se sistem gulama već tada, a početkom XVI vijeka posve sigurno, počeo transformisati i gubiti prvobitni značaj jer u popisu bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526. godine gulame imaju i neki sitniji feudalci, a ne samo sandžak-beg.⁵ To je posljedica, bez sumnje, činjenice što su Osmanlije u svoj sistem na našim prostorima apsorbirali domaće sitno i srednje plemstvo u vojničku klasu, stvarajući na taj način moćnu i dovoljno brojnu vojničku klasu za održavanje svoje vlasti.

Kad je već riječ o oslobođenim robovima, interesantan podatak nalazimo u azadnami Murata II iz 1444. godine kojom se oslobađa 6 šahindžija, 4 čakrdžije, kuhar, sobar, rakas, sluga u riznici i silahdar i to porijeklom Arnauti (5), Bosanci (4), Lazi (3), Sasi (2) i jedan Vlah.⁶ Ono što posebno privlači pažnju u pohvalama za njihovu službu jeste podatak da su oni vjerno obavljali

4. Isto, str. 96; Ninčić M., *Istorija agrarno-pravnih odnosa srpskih težaka pod turcima*, I deo, Beograd, 1920, str. 13;

5. Aličić A. S., *Popis bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526. godine*, POF sv. XXVI 1975, Sarajevo, 1977;

6. Inalcik H., *Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar*, Ankara, 1987, str. 215

svoju službu već "mnogo godina". Da podsjetimo: riječ je o 1444. godini, a tek 1448. godine Osmanlije će definitivno ostati u Bosni.

U osvojenim zemljama na Balkanu Osmanlije su odmah uspostavljali mirijsko vlasništvo nad zemljom, a onda tu mirijsku zemlju dijelili u timare vojnicima za obavezu služenja u vojnim pohodima i ostavljajući proizvodno stanovništvo nad njegovim posjedima, dajući mu veću slobodu i sigurnost u odnosu na ranije sisteme institucijom tapije i tačno utvrđenim obavezama koje nije mogao mijenjati niko osim sultana (države).

Uživalac sitnog feudalnog posjeda (do 20.000 akči), timara, zvao se spahija. Ta struktura je činila osnovu osmanskog sistema. Svaka neposlušnost povlačila je za sobom oduzimanje timara(odnosno, prihoda koje su uživali) i svođenje takvog uživaoca na stepen rajetina.

Srednji vojnički posjed naziva se zeametom. Uživali su ga zaimi (begovi) koji su, uglavnom, imali ulogu viših ili nižih vojnih zapovjednika.

Has je krupni feudalni posjed kojeg je na prvom mjestu uživao sultan, a zatim visoki dostojanstvenici dvora, državni službenici i namjesnici pokrajina. Broj ovih posljednjih lena je bio relativno malen, a čak je i iznos njihovih prihoda, uzimajući ukupnu vrijednost državnog dohotka, bio relativno malen u odnosu na prihode koje su uživali timarnici.

Treba reći da je pri osvojenju novih pokrajina bila praksa da se veliki dio tog prostora odmah upiše sultanu kao carski has, a zatim kao has pokrajinskog namjesnika. No, kako su vojne potrebe iziskivale veći broj vojnika, bilo već uključenih u vojnički sistem ili onih koje je trebalo vrbovati u taj sistem, sultan je iz svojih prihoda dodjeljivao vojnička lena najčešće srednjoj kategoriji vojnika, ali isto tako i spahijama. Na taj način se ukupni carski prihod umanjivao i prelazio na uživanje cjelokupnoj vojničkoj klasi. Ovakav sistem u potpunosti je primijenjen u Bosni nakon njenog osvojenja, o čemu najbolje svjedoče defteri, primjerice onaj iz 1468. godine, gdje je pola carskog hasa u iznosu od 1.663.804. akče dato u vidu zeameta ili timara pojedincima, spahijama uglavnom iz Bosne.

Teško je sa sigurnošću utvrditi ko su bili svi ti ljudi koji su prvi ušli u osmansku vojničku klasu u Bosni, ali je sigurno da to nisu bili obični ljudi iz naroda. Mislimo da su to oni koji su već dotad bili sastavni dio viših slojeva bosanskog društva. Iako će dešifrovanjem sve starijih izvora Jukićev "Dogodopis" umnogome biti opovrgnut, iskoristićemo i njegove riječi u vezi sa prethodnim kad on kaže: "... i mnogim plemićima i gospodi, davši im berate, dopusti im njihove zemlje i posjedovanja uživati".⁷

Imajući u vidu osnovnu ustanovu u ekonomskoj strukturi osmanske države-mirijsko vlasništvo nad zemljom, očito je da je klasni status zatečenih

7. Jukić I. F., *Zemljopis i povjestnica Bosne*, Sarajevo, 1973, str.309;

pripadnika sitnog plemstva koji su uglobljeni u timarski sistem bio zaštićen i da nije bio uslovljen prelaskom na islam nego njihovom lojalnošću. Stalnost prebivanja na jednom mjestu i istom posjedu nije im ničim garantovana jer bi to bilo u suprotnosti sa osmanskim timarskim sistemom. Najvjerojatnije i najbliže istini je to da su u osmansku vojničku klasu vrbovani posjednici plemenitih baština koje su izrasle razvojem feudalizma u Bosni i diferenciranjem društva na feudalnu klasu i kmetove. Čitav niz takvih ljudi, uključenih u osmansku vojničku klasu na cijelom području bosanske teritorije osvojene u XV vijeku, potvrđuje ovu pretpostavku, jer je vidljivo da su iznosi njihovih timara izuzetno niski i mogu se poklapati sa prihodima koliko je otprilike iznosila vrijednost prihoda sa njihovih baština. Interesantno je da se 1468. godine može naći timar od samo 55 akči. Uzmimo npr. nahiju Blagaj gdje su svi timarnici hrišćani domaćeg porijekla (izuzevši jednog sa naznakom "novi musliman", dakle, domaći, takođe). Iznos njihovih timara kreće se između 55 i 2.335 akči. Slična situacija je i u nahiji Popovskoj: svi timarnici, osim tođevačkog dizdara, koji na tom području uživaju vojna lena, su hrišćani domaćeg porijekla, a iznosi njihovih timara se kreću između 80 i 6.801 akče.

Halil Inalcik je, posmatrajući Carstvo kao cjelinu, inače vrlo decidan u vezi sa pitanjem prihvatanja pripadnika domaćeg plemstva u osmansku vojničku klasu istakao: "Osmanlije su priznavale pripadništvo vojničkoj klasi i članovima odgovarajuće kaste u novoosvojenim državama, te su na taj način mnogi hrišćani koji su držali feude postali spahije sa timarima. Vremenom su oni sami ili njihovi sinovi prelazili u islam".⁸ Njegovi podaci iz 1431. godine za pograničnu oblast Albanija (16% spahija su bivši hrišćanski posjednici feuda, 30% Turci iz Anadolije, a 50% sultanovi ili begovi robovi, gulami) daju skoro istu sliku kao i defteri bosanskog područja. Potpuna likvidacija zatečenog stanja i ustanova nije bila ni u interesu Osmanlija, ali su se zatečeni elementi morali uglobiti u osmanski sistem. Krupni posjedi često, prostorno i imenom, odgovaraju ranijem feudalnom području, neke srednjevojevokovne dažbine su zadržane i dalje, a sve to s ciljem da se ne izvrše odmah radikalne promjene u svim sferama i time poremeti normalan način življenja, s tim da će potpunu kontrolu preuzeti osmanska država. Davno je K. Mihailović konstatovao da "... bio bogat ili siromašan, svaki u carsku ruku gleda, a car pak sve dalje snabdeva, svakoga prema njegovom dostojanstvu i zaslugama i tako nijedan gospodin nema po tome običaju ništa svoje nasledno".⁹

Uzimajući u obzir rezultate istraživanja Nedima Filipovića, Hazima Šabanovića i M. Mirkovića, Srećko Džaja o pitanju integrisanja zatečenih struk-

8. Inalcik H., *Osmansko Carstvo. Klasično doba 1300-1600*, Beograd, SKZ, kolo LXVII, 452, 1974, str.162. Inače, riječ "kasta" koju je prevodilac Milica Mihajlović upotrijebila u prevodu engleskog teksta ne odgovara društvenom sistemu Osmanskog Carstva.

9. Mihailović K. iz Ostrovice, *Janičarove uspomene ili turska hronika*, Spomenik CVII, SANU, Beograd, 1959, str.55;

tura u islamske državno-teokratske strukture ispravno primjećuje da je naša istoriografija sve do, otprilike, '40-ih godina ovog vijeka, stajala iza toga da su se bosanski sitni i krupni bogumilski i hrišćanski plemići redom islamizirali da bi sačuvali svoje posjede. Nadalje zaključuje da je V. Čubrilović prvi osporio tu teoriju (*"poturči se plahi i lakomi"*) čiji su glavni nosioci bili I.F. Jukić i Ć. Truhelka.¹⁰ Po Vasi Čubriloviću, ali bez naučne utemeljenosti, bosanski begovi su potomci nekadašnjih visokih turskih činovnika i spahija i miješanog su porijekla. Jedan dokazano (!) vrlo mali dio je od poturčenih sinova stare bosanske vlastele, drugi su ili od bosanskih poturčenjaka ili od ljudi iz ranih zemalja Osmanskog Carstva koji su došli u Bosnu službom, ostali tu i pretopili se.¹¹ Nasuprot tome, Nedim Filipović je to kategorički opovrgnuo i utvrdio da je bilo širokog prihvatanja domaćeg plemstva, a i defteri će potvrditi da iza islamiziranih zaima i timarnika stoje uglavnom predstavnici domaćeg plemstva i da su Osmanlije očito "preuzimali i uglabali u svoj sistem ugledne feudalce iz najbliže okoline bivših vladalaca i najkrupnijih feudalaca.¹² Filipovićev primjer Sanka, vaspitača sina Hercega Stjepana koji 1477. godine uživa timar u iznosu od 3.350 akči samo je jedan od najočitijih. U literaturi se spominje samo relativno mali broj poznatih porodica kod kojih nema dvojbe da se radi o srednjevjekovnoj sitnoj ili krupnijoj vlasteli. Danas se sa sigurnošću može reći da Čubrilović nije dovoljno zalazio u prošlost Bosne da traži stvarno porijeklo bosanskog plemstva u domaćim srednjevjekovnim porodicama jer sve svoje tvrdnje uglavnom zasniva na onim koje su "preživjele" do XIX vijeka i to uglavnom kad se radi o krupnijim plemićima, a zanemaruje niže i srednje plemstvo.¹³ Vasa Čubrilović nije naročito u pravu kad tvrdi da je muslimansko plemstvo skorojevičkog porijekla, upravo zbog karaktera i načina izrastanja vojničkog plemstva u osmanskom sistemu o čemu je naprijed bilo govora, a posebno ne uzima u obzir odžakluk u Bosni koji de facto bosansko vojničko plemstvo pretvara u krvno. Često se pominje potomak u bosanskom kraljevstvu ugledne porodice Masnovića, Radoj Masnović. Brojne bilješke dopisivane uz ovog timarnika u defterima (u toku sedamnaest godina dva puta mu je oduziman i vraćan timar) govore nam o inače uobičajenom postupku u tim godinama prema ljudima koji se nisu odazivali dužnosti.¹⁴ Već je postao legendaran i Herak Vraneš, prvo sitni a zatim krupni vlastelin kojeg 1477. godine nalazimo sa zeametom u iznosu od 28.975 akči do 1489. godine (ovog puta kao bivšeg timarnika sa čije se stavke pojedini dijelovi timara prenose na druge). Inače, timari koje su uživali ovi ljudi nisu morali biti

10. Džaja S. M., *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće*, Zagreb, 1971, str. 25;

11. Čubrilović V., *Porijeklo muslimanskog plemstva u BiH*, JIČ, 1935, sv. 1-4, str.389;

12. Filipović Ned., *O nastanku feudalnih posjeda muslimanskog bosanskog plemstva*, Pregled 5, 1953, str.390;

13. Čubrilović V., nav. djelo, str.388;

14. TD, No 0-76, OIS br.216, f.51 (sumarni defter iz 1468. god.);

veliki jer je visinu iznosa timara uvijek određivao položaj koji je timarnik imao u Osmanskom Carstvu, tj. po zaslugi.

Pored prilično rabljenih Stančića,¹⁵ Obrenovića,¹⁶ Jahjapašića,¹⁷ Hercegovića,¹⁸ Kovačevića,¹⁹ ostaje čitav niz starih spahija, a domaćih hrišćana koji kao takvi do kraja XV vijeka pa i dalje, uživaju solidne timare. U nahiji Nikšići 1455. godine svi timarnici su domaćeg porijekla (Stjepan, Vlatko, Vuk, Herak, Vukoslav, Zomko, Dobrašin, Vukač). To isto vrijedi, ali u trostruko većem broju domaćih timarnika, u nahijama Blagaj, Trebinje, Dabar, odnosno, za područje sjevernog i sjeveroistočnog dijela budućeg sandžaka Hercegovine gdje domaći ljudi apsolutno preovlađuju u vojničkoj klasi.

Pri razmatranju porijekla i karaktera feudalne klase izranja i pitanje muslimanskog plemstva uopšte, u odnosu na zapadno plemstvo i pitanje same titule bega. Pitanje je takvo da zaslužuje poseban i detaljan tretman, te ćemo ovdje pomenuti tek Thalloczyjeve zaključke da bosansko-hercegovački naziv "beg" predstavlja poseban, istorijskim razvojem prouzrokovan red i da ova titula ne znači ni mađarsko ni austrijsko plemstvo, niti može da iziskuje ikakvo plemićko potraživanje.²⁰ Naravno, ovdje treba odmah dodati svojinski odnos na feudu u Osmanskom Carstvu, odnosno to da vojnici nisu bili vlasnici feudalnog lena kao na Zapadu. Ustvari, svima onima koji insistiraju na postojanju i značaju krupnih feudalaca kod Osmanlija treba ukazati na to da su oni na prvom mjestu u državnoj službi kao vojnici ili administrativni službenici i da im vojni, odnosno, administrativni položaj donosi ulogu krupnog feudalca, a ne nasljedna linija kao kod posjednika feuda na Zapadu.

Tek će 1593/4. godina biti prekretnica ali nimalo nagla i neočekivana. Srećko Džaja o tome kaže: "Prema sadašnjem shvatanju islamsko plemstvo u Bosni nije došlo do legitimne nasljednosti svojih posjeda naglim prelaženjem na islam, nego je nasljednost posjeda krupnih muslimanskih feudalaca u Bosni bila rezultat slabljenja Osmanskog Carstva i nužnosti ustupaka centralne uprave bosanskom plemstvu".²¹ Mislimo da je to trebalo dopuniti činjenicom da je Bosna imala poseban strateški značaj i različit put razvoja feudalne klase što je važnije i presudnije nego slabljenje Osmanskog Carstva, a to potvrđuje i druga činjenica da se odžakluk (nasljeđivanje feuda) nije razvio u cijelom Carstvu.

Da je Jukić, pa i drugi poslije njega do Čubrilovića, mogao konsultovati deftere, ne bi tvrdio da su "mnoštvo i bogatstvo bosanskih Turakah, maloća, siromaštvo i neznanstvo kršćanah, činilo prve to jačim, a posljednje to nejačim i nevoljnijim".²²

15. Zlatar B., *O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću*, Prilozi, god. XI, br.14-15, Sarajevo, 1978.

16., 17., 18., 19. Isto;

20. Thalloczy L., *A Bosnyak-Herczegovinat "beg" czimról*, Turul I, II, Budapest, 1915;

21. Džaja S. M., nav. djelo, str. 25;

22. Jukić I. F., nav. djelo, str.310;

Analizom katastarskih popisa iz 1455., 1468., 1477., 1485. i 1489. godine mogu se sa sigurnošću pratiti promjene u broju hrišćana spahija i iznosima njihovih timara. Prelazak na islam ovih ljudi adekvatan je procesu prelaženja na islam širokih masa, dakle, to se nije odigralo odmah i odjednom, nego postepeno, kao što je i inače širenje islama postepen proces. Kako se u tim godinama teritorijalni opseg Osmanskog Carstva neprekidno mijenjao, katastarski popisi pokazuju da u ranije osvojenim krajevima (Zvečan, Ras, Hodidjed i sl.) preovladavaju muslimani, dok u novoosvojenim područjima (naročito u Hercegovini) većinu timarnika čine hrišćani ili muslimani u prvoj generaciji. Evidentno je ipak smanjivanje broj hrišćana spahija iz godine u godinu tako da je sa 29% timarnika (koliko je činilo hrišćana među timarnicima u početku), krajem XV vijeka broj pao na 6% od ukupnog broja, te nije ni neobično što K. Mihailović kaže: "... onih koji se svake godine dobrovoljno poturče nije mali broj".²³ Razlozi smanjivanju broja hrišćana su ležali u tome što su hrišćani spahije prelazili na islam (u defterima očito zbog naznake " novi musliman", hrišćanskog imena ili imena, Abdulah kao imena oca), što su gubili timare zbog otkazivanja poslušnosti ili što su bježali. Ali, relano gledajući, postepenom nestajanju timarnika hrišćana među timarnicima muslimanima ne može biti razlog isključivo unutrašnje ubjeđenje i samo ljubav prema islamu nego i realna činjenica da su mogli obezbijediti sigurniji položaj na svom timaru i među muslimanskim spahijama. Najniža granica do koje sežu iznosi timara hrišćana u prvom popisu iz 1455. godine je 147 akči, a najviša 6.609 akči. Godine 1468. iznosi se kreću između 55 i 4.071 akče da bi se 1477. godine gornja granica pomakla na 28.970 akči. Te godine, pa i 1485., 1489. i 1526. nalazimo hrišćane zaima sa iznosom zeameta i do 41.000 akči.

Opšte je poznato koliki je značaj imala svaka zauzeta ili izgrađena tvrđava te nije za čuđenje broj timara koji se dodjeljuje posadnicima zatečenih tvrđava uz obrazloženje: "Zato što je predao tvrđavu..". Takav je npr. slučaj sa Pavom Grgurićem koji je predao tvrđave Foču i Brvenik.²⁴

Broj timara u rukama tvrđavskih posada čini 1477. godine čak 49% od ukupnog broja timara. No, polovina njih su kolektivni timari. Vantvrđavski kolektivni timari, inače, nisu doživljavali promjene kao drugi koji su često povećavani na račun običnih posjednika timara. Zbog toga Nedim Filipović s pravom u takvim timarima i prepoznaje baštinski karakter.²⁵ Tvrđavski kolektivni timari, pak, nisu dodjeljivani po ranijem baštinskom pravu nego kao plata za službu u tvrđavi te su se mogli nesmetano smanjivati, povećavati, mijenjati, ali je i tu zadržan određen minimum i maksimum rente. U tvrđavama je inače vrlo malo ili nikako posadnika hrišćana.

U vezi sa vojničkom klasom u Bosni treba se osvrnuti na pitanje regio-

23. Mihailović K. iz Ostrovice, nav. djelo, str.70;

24. TD, No 0-76, OIS br. 216, f. 55

25. Filipović Ned., *Pogled na osmanski feudalizam*, ID IV, Sarajevo, 1952, str.113.

nalne, pa i etničke pripadnosti vojnika koj su nakon osvajanja Bosne bili stacionirani kao stalne vojne snage za održavanje vlasti i za eventualna nova osvajanja. Po običaju, prilikom pohoda sultan je vodio sa sobom vojsku iz čitavog Carstva i nakon završene vojne najveći broj ih se vraćao sa sultanom do prijestonice i dalje u svoja područja. No, jedan dio njih je trebalo ostaviti na osvojenom području pa bi dolazilo do zamjene njihovih timara u područjima iz kojih su pošli u rat za timare u osvojenim područjima. To je tzv. *tahvil*.²⁶ Pouzdano se zna da je sa Osmanlijama dolazio veliki broj ljudi sa Istoka, premda u defteru iz 1455. godine skoro da nema nikakvih oznaka uz ime timarnika, izuzevši za petšest ljudi za koje se izričito kaže da su iz Menteše ili da su Arnauti.

U narednim defterima vantvrđavske timare uživa već nekoliko Mađara, Arnauta i spahija iz Sofije, Soluna, itd.

Situacija u tvrđavama je sasvim drugačija. U defteru iz 1468. godine čak 46 % timarnika ima uz ime naznaku odakle dolaze. Osmanlije su praktikovali da u novoosvojenim tvrđavama vojni kadar bude iz ranije osvojenih vlasti u kojima se već stabilizovala osmanska vlast. Tako među tvrđavskim posadama u pomenutom defteru najbrojniji su ljudi došli iz Plovdiva, Sofije, Janbola, Vidina i Pirota. U popisu iz 1477. godine česti su ljudi iz Niša, Sofije, Nikopolja, Timurhisara, a 11 posadnika ima uz ime naznaku "Bosna". Tu se najvjerojatnije radi o ljudima sa teritorije srednjevjekovne Bosne, a koji su prije pada Bosne bili uvršteni u timarsko-spahijski sistem.²⁷ U popisu iz 1485. i 1489. godine ima dosta ljudi iz Plovdiva, Sofije, Skoplja, Vidina, a brojni su i Arnauti i Mađari. Mađari su i inače u prilično velikom broju prisutni kao timarnici (bilo kao muslimani ili hrišćani), ali ako se imaju u vidu istorijska zbivanja u tim godinama i aktivnost Osmanlija u raznim područjima, to ne začuđuje. I u ovom posljednjem defteru nailazimo na pet osoba sa naznakom da su iz Bosne. Prema podacima iz deftera vremenom se broj timarnika porijeklom izvan Bosne smanjuje u korist domaćih ljudi. I inače, Bosanska kanun-nama iz 1516. godine zakonskim putem nastoji da osigura položaj domaćim ljudima jer se u njoj između ostalog kaže da se upražnjeni timari imaju dati samo domaćim ljudima koji su ostali bez timara ili zeameta, a da se ne daju ljudima iz drugih sandžaka.

Ako uzmemo u obzir mjesto porijekla navedeno uz ime timarnika, samo ime timarnika ili odrednice koje kazuju dosta o timarniku (tipa "novi musliman"), defteri će nam otkriti značajan procenat vojničke klase domaćeg porijekla u bosanskom vilajetu, četrdesetak godina nakon zvaničnog osvajanja Bosne. Ne samo da ima indicija nego možemo sa dosta sigurnosti zaključivati da je najveći broj ljudi, ako ne i svi koji su bez navedenog mjesta porijekla (a njih je i najviše) domaćeg porijekla. Da nije tako, ne bi bilo razloga da se za ostale timarnike izričito navodi da su iz pojedinog kraja Osmanskog Carstva. Osim toga,

26. Filipović Ned., *O izrazu "tahvil"*, POF II/1951 (1952), str. 239-247.

27. Aličić A. S., nav. rad, str.177.

veliki broj ovih timarnika ima vrlo sitne timare, što takođe potvrđuje naše mišljenje i zaključke.

Treba ipak istaći da je određeni broj vojnika, porijeklom izvan Bosne, ostao stalno u Bosni, ali još veći broj ih se pomjerao u pravcu novih osvajanja, pa bi i inače na njihova mjesta dolazili domaći ljudi-hrišćani ili eventualno oni koji su prešli na islam. To je očito u šematskom prikazu sastava tvrđavskih posada u defteru iz 1485. godine gdje su u tvrđavama Bobovcu, Kreševu, Prozoru i sl. još uvijek u velikom broju prisutni ljudi koji nisu domaćeg porijekla, u tvrđavama Višegradu i Dobrunu mogu se izbrojati na prste jedne ruke, dok ih u mnogo ranije osvojenim područjima Jeleču i Zvečanu skoro i nema. Navešćemo interesantan podatak u nešto kasnijem izvoru, popisu bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526. godine gdje među timarnicima koji kreću u vojni pohod nema nijednog hrišćanina, a među onima koji ostaju da brane Bosnu čak polovinu čine hrišćani.

Tako se uglavnom stvaralo jezgro domaće autohtone vojničke klase koja će već u XVI vijeku u potpunosti preovladati u Bosni i formirati domaći feudalni sloj na koji će preći uglavnom i sva vlast i ekonomska bogatstva. Branislav Đurđev je već ranije uočio da se istočni feudalni sistem mora posmatrati u svoj svojoj kompleksnoj istorijskoj određenosti. Međutim, jedan od razloga, zbog kojih on ne nalazi opravdanja tome "da se spahijski red u BiH u XV i XVI vijeku, pa i u XVII vijeku, uprkos tome što u njemu daleko preovlađuju domaći muslimani, naziva domaćom muslimanskom feudalnom klasom" leži u tome što spahijski vojnički stalež nije bio feudalna klasa u punom smislu.²⁸ Međutim, ako mi bar uslovno, a to čini i Đurđev, ne bi odnose između spahije i raje nazivali feudalnim, onda se postavlja pitanje kako nazvati vojnički stalež u osmanskome sistemu. Očito je da postoji suštinska razlika između osmanskog sistema i njegove vojničke klase i feudalizma na Zapadu, a što se prvenstveno očituje u tome što vojnička klasa u Osmanskom Carstvu ne raspolaže zemljišnim posjedom u privatnoj svojini i ne izražava se u društvu u stilu zapadnog feudalizma. Međutim, njen status se ne može do kraja eksplicirati samo u okviru istočnih despotskih sistema. O tom pitanju predstoje duga i temeljita istraživanja koja je Đurđev na pravi način usmjerio. Mislimo da se moraju uzeti u obzir sasvim realni rezultati istraživanja o tom pitanju nekih drugih naučnika (Branislava Nedeljkovića²⁹ i Nedima Filipovića, npr.). Mi stojimo na stanovištu da nema nikakvog valjanog razloga da se vojnička klasa u Bosni do XVIII vijeka ne može označiti autonomnom domaćom vojničkom klasom, posebno imajući u vidu da je već do kraja XV vijeka procenat domaćih ljudi u vojničkoj klasi vrlo visok. Podaci iz deftera, pomenuta bosanska kanun-nama iz 1516.godine, a zatim 1593/4. godine i zvanično priznanje odžakluka u Bosni predstavljaju-ne najavu

28. Đurđev B., *Prilog diskusiji o osmanskome društvenom poretku*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, br.13, god. XIII, Sarajevo, 1977, str.71.

29. Nedeljković B., *Istorija baštinske svojine u novoj Srbiji od kraja 18. veka do 1931.*, Beograd 1936.

nastanka, kako to tvrdi Đurđev, nego već etabliranje gotovo potpuno zasebne domaće feudalne klase. Njena uloga u širenju islama je značajna ali ne i odlučujuća. Uz ljude vjerske profesije, te derviške redove, posadnici tvrđava i spahije domaćeg porijekla su uticali na okolno stanovništvo i njegovo prihvatanje islama, naročito u posljednje dvije decenije XV vijeka, kada je primjetno njihovo psihološki podsticajno djelovanje na šire mase. O drugim faktorima mi nećemo raspravljati u ovom izlaganju.

Kao primjerena ilustracija rečenog poslužiće tabelarni prikaz zaima i timarnika po konfesionalnoj strukturi i regionalnom porijeklu.³⁰

30. U ovu tabelu nisu uključeni hasovi (sultana, sandžak-begova).

Defter	Krajište Isa-bega (1455)	Vilajet Bosna (1468)	Vilajet Herceg. (1477)	Liva Bosna (1485)	Vilajet Bosna (1489)
Zeameti Timari	222	11 504	210	18 387	16 379
Zaimi Timarnici	253	11 822	316	18 568	16 569
Spahije, zaimi %	79 31%	402 48%	64 20%	310 53%	323 55%
Posadnici %	47 19%	431 52%	252 80%	273 47%	253 43%
Eškindžije %	127 50%				9 2%
Muslimani %	179 71%	613 74%	297 94%	543 93%	551 94%
Hrišćani %	74 29%	220 26%	19 6%	43 7%	34 6%
Novi Muslimani ³¹	2	42	1	6	3
Kolekt. timari %	22 10%	174 34%	62 30%	96 25%	91 24%
Timarnici sigurnog domaćeg porijekla	76 30%	285 34%	44 14%	68 12%	53 9%
Timarnici sa naznakom da su porijeklom izvan Bosne	7 3%	193 23%	159 50%	79 13%	76 13%
Timarnici bez oznake mjestu porijekla ³²	170 67%	355 43%	113 36%	439 75%	440 75%

31. Timarnici navedeni u defterima sa tim odrednicama ili im je po imenu oca očigledno hrišćansko porijeklo.

32. Vjerovatno se u najvećem broju slučajeva radi o timarnicima domaćeg porijekla.

STRUKTURA VOJNIČKE KLASI U XV I POČETKOM XVI VIJEKA S POSEBNIM
OSVRTOM NA ŠIRENJE ISLAMA U BOSNI

Re z i m e

Osmanlije su u Bosnu došli sa potpuno izgrađenim društveno-političkim i ekonomskim sistemom tzv. timarsko-spahijskim sistemom. Značajnu ulogu u prvo vrijeme osmanske vlasti u osmanskom vojničkom poretku odigrali su gulami, oslobođeni robovi koji prema osnovnim izvorima za ovu temu (defterima iz 1455., 1468., 1477., 1485. i 1489. godine) uživaju primjetno velike timare i zeamete. Pitanje vojničke klase u Bosni, općenito, povezano je sa procesom širenja islama kod širokih masa. U ovom radu mi iznosimo neke nove poglede i na vojničku klasu i na njenu vezu sa širenjem islama.

U timarsko-spahijski sistem masovno su uključivani domaći elementi, nekadašnji uživaoci plemenitih baština. Uvidom u konfesionalnu strukturu uživaoca timara očito je da status zatečenih pripadnika sitnog plemstva nije bio uslovljen prelaskom na islam nego njihovom lojalnošću, što se vidi i u pomenutim defterima a i onim s početka XVI vijeka gdje srećemo hrišćane spahije sa timarima u iznosu i do 41.000 akči. Vremenom oni prihvataju i ideologiju novog gospodara. Međutim, to se dešavalo kao proces, a ne kao kampanja. Tako se broj spahija nemuslimana u periodu od pada Bosne pod osmansku vlast pa do kraja XV vijeka postepeno smanjuje i to sa 29 % na 6% od ukupnog broja. Veliki broj hrišćana spahija je napuštao timare samovoljno, a neki su gubili timare zbog otkazivanja poslušnosti.

Ako obratimo pažnju na to odakle su došli ljudi koji su činili vojničku klasu u Bosni u XVI vijeku, primijetićemo veliki broj ljudi sa Istoka i onih koji su sa Osmanlijama dolazili iz ranije osvojenih oblasti u kojima se već stabilizovala osmanska vlast. To je najočitije u sastavu tvrđavskih posada gdje ljudi često imaju uz ime navedeno mjesto porijekla. Srećemo i dosta Mađara i ljudi porijeklom iz područja koja će tek kasnije biti osvojena.

No, već u drugoj polovini XV vijeka začeto je jezgro domaće vojničke klase, a u XVI vijeku ona će sasvim preovladati u Bosni. Bosanskom kanunom iz 1516. godine ljudi domaćeg porijekla koji su ostali bez timara ili zeameta stižu primat u dodjeli upražnjenih timara, a 1593/4. godina i sistem odžakluk-timara biće prekretnica u bosanskoj vojničkoj klasi jer time bosansko vojničko plemstvo prerasta u krvno plemstvo. Tako se definitivno uspostavlja domaća vojnička klasa. Domaće spahije imale su određeni značaj u prelazu na islam širokih masa, ali ne odlučujući jer i za njih vrijedi postepeni proces prelaska na islam. Ipak, prilično veliki značaj u našem sagledavanju širenja islama ima činjenica da je veliki procenat vojničke klase u XV vijeku domaćeg porijekla, bilo da se radi o hrišćanima ili muslimanima u prvoj generaciji. Prema tome, bosansko plemstvo nije skorojevičko. Ono svoje porijeklo vodi iz srednjevjekov-

nog plemstva-uživalaca plemenitih baština, a definitivno se oblikuje do kraja XVI vijeka.

Inače, status vojničke klase u osmanskome sistemu se ne može do kraja eksplicirati, a kako su to nastojali neki naučnici, samo u okviru istočnih despot-skih sistema. Tu su velike razlike koje svoj osnov imaju kako u ranijim islamskim državama tako i Osmanskoj državi i njenom sistemu.

STRUCTURE OF MILITARY CLASS IN THE 15th C. AND THE BEGINNING OF THE
16th CENTURY WITH SPECIAL REGARD TO THE EXPANSION OF ISLAM IN
BOSNIA

S u m m a r y

Ottoman State brought to Bosnia completely developed socio-political and economic system, so called *timar-spahi* system. The important role in Ottoman military system, during the first period of Ottoman rule, was played by *gulams*, liberated slaves who enjoyed large *timars* and *zeamets* according to the basic sources used for the research in this question (registers of the years 1455, 1468, 1477 and 1489). The question of military class in Bosnia was, in general connected with the process of islamization. This paper presented some new views on the military class and its connection with the expansion of Islam.

Large number of native elements, previous owners of aristocratic real-estates, joined *timar spahi* system. A glance in the religious structure of the owners of timars revealed that status of lower aristocracy had not been limited by their acceptance of Islam, but by their loyalty to the State. Date of this kind could be found in the registers mentioned above, as well as in the registers dating from the beginning of the 16th century. Christian spahis possessing timars worth over 41.000 *akças* (Turkish silver coins), could easily be found in these defters. In time spahis accepted the ideology of their new masters as well. The acceptance of Islam was process, not campaign. The number of Christian spahis in the period from the Ottoman conquest of Bosnia until the end of the 15th century had gradually been reduced from 29% to 6% of the total number. Large number of Christian spahis left their timars according to their own wish, and the others lost timars for refusing the obedience.

As for the origine of the members of military class in Bosnia in the 16th century, large number of those coming from the East could be noticed, as well as those coming with the Ottomans from already conquered regions where Ottoman rule was strong. This phenomena was the most obvious in the structure of the garrisons in fortresses. Personal names of the garrisons, written down in registers, often included the names of their native places. A lot of Hungarians could be found as well as the people descending from the areas which would be

conquered later on.

But, in the second half of the 15th century nucleus of native military class had been formed, while in 16th century it was prevailing in Bosnia. Bosnian *kanun nama* of 1516 proclaimed that the people of native origine who had left without timars or zeamets were given priority in assignation of empty timars. The years 1593 and 1594 and the system of *odjakluk timars* were turning point considering Bosnian military class, because starting from that period Bosnian military aristocracy turned into blood aristocracy. It was definite establishment of native military class. Native spahis had a certain but not big influence on the process of islamization among the people, because their own islami-zation had been gradual. Nevertheless, quite a big importance in our review on the expansion of Islam was given to the fact that a large percent of military class in the 15th century had been of native origine, either Christians or the first generation of Moslems. Consequently, Bosnian aristocrats were not pervenues. They had originated from Medieval aristocracy- the owners of aristocratic real-estates and they were completely formed till the end of the 16th century.

Status of military class in Ottoman system could not be completely explained in the frame of Eastern despotic system Big differences existed here which had originated from the previous Islamic States as well as from the Ottoman State and its system.